

ר' שטאובר, הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים

Review by: ג'ודי באומל

Zion / ציון, Vol. א (תשס"א), חוברת ד (סו), pp. 561-565

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70041012>

Accessed: 28/11/2011 07:56

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

רוני שטאובר, הלכה לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, יד יצחק בן-צבי, המרכז למורשת בן-גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון, ירושלים ושדה בוקר תש"ס, 349 עמ'

ספרו של רוני שטאובר עוסק בלקחיה של השואה ובמורשתה בחברה הישראלית בשנות החמישים. בכך הוא מצטרף לסוגת-משנה חדשה של מחקרים הנכללים היום ב'לימודי שואה': מחקרים המתמקדים בהשפעות של השואה ושל מלחמת העולם השנייה על מדינות שונות באירופה ובעולם כולו. בין הספרים שניתן לשייך לקטגוריה זו נציין את הספרים של הנרי רוסו על השפעת מלחמת העולם השנייה על החברה בצרפת; של פיטר לגר, המשווה את השפעת השואה על ארצות שונות במערב אירופה, ושל ג'פרי הרף על השפעת השואה בגרמניה המזרחית והמערבית; את הקובץ בעריכתו של דן מכמן על זיכרון השואה בגרמניה, ואת ספרו המונומנטלי של דייוויד ויימן, העולם מגיב לשואה, העוסק, בין היתר, בהתמודדות עם לקח השואה בארצות רבות באירופה ומחוץ לה.¹

בהקדמה שטאובר דן בדימוי הפסיבי של יהודי הגולה בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה ובהתייחסותו של היישוב לתגובה היהודית בשואה בשנות המלחמה ולאחריה. הקדמה זו, שהיתה חיונית בעבודת הדוקטור של המחבר, שעליה מבוסס הספר, ארוכה במקצת ורצוי היה לקצרה.

ספרו של שטאובר נחלק לשתי חטיבות. הראשונה עוסקת בשיח הציבורי ובפולמוס הפוליטי ביחס לשואה, מאמצע שנות הארבעים ועד לשלהי שנות החמישים. חטיבה זו פותחת בדיון על הוויכוח שהתנהל בארץ מיד לאחר השואה ונתן את אותותיו בקביעת דפוסי הנצחתה במשך שנים רבות. את הדיון הזה מכנה שטאובר 'היכל הזיכרון מול היכל הגבורה'. במוקדו עמדה השאלה: האם יש להנציח את גיבורי המרידות בשואה, נציגי 'הגבורה' בשיח הישראלי דאז, יחד עם קורבנות השואה, או שמא יש להפריד ביניהם ולקבוע לכל קבוצה דפוסי הנצחה נפרדים? לא בכדי בחר שטאובר לפתוח את הדיון על 'לקח השואה' בארץ בסוגיה זו דווקא, שכן היא הקדימה למעשה את הדיון העקרוני שהשפיע על כלל ההתייחסות לנושא השואה בארץ במשך שנות דור. דיון עקרוני זה עסק בהגדרת המונח 'גבורה' בתקופת השואה, כפי שנתקבל בחוגים שונים בארץ במהלך שנות החמישים והשישים. תוך כדי שימוש זהיר וביקורתי בחומר ארכיוני רב ומגוון, הכולל ארכיונים אישיים של דמויות מפתח בהנצחת השואה ובראשם איש 'השומר הצעיר' מרדכי שנהבי, שטאובר פורס בפני הקורא את הסוגיה במלוא מורכבותה. מדבריו עולה, כי הוויכוח סביב השאלה 'גיבורים מול קורבנות' נגע לא רק לטיבה של ההנצחה שאמורה היתה להשתקף במוסד 'יד ושם', אלא גם למגוון רחב של תחומי הנצחה ממלכתיים ותנועתיים. אחד מהם, שאלי שטאובר מתייחס בחטיבה זו, עסק בדרכים שבהן נקבעו ימי הזיכרון הראשונים לשואה במדינת ישראל, נושא שעליו ארחיב בהמשך.

1 ראו: H. Rousso, *The Vichy Syndrome: History and Memory in France Since 1944*, Cambridge 1991; P. Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe 1945–1965*, Cambridge 2000; J. Herf, *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys*, Cambridge Mass.–London 1997; D. Michman (ed.), *Remembering the Holocaust in Germany, 1945–2000: German Strategies and Jewish Responses*, New York 2002; D. Wyman, *The World Reacts to the Holocaust*, Baltimore 1996

הבטים אחרים של הוויכוח 'היכל הוויכוח מול היכל הגבורה' ניכרו בדיון שהתנהל בכנסת בשנת 1953 על חוק 'יד ושם', בדרכים שבהן ציינה העיתונות המפלגתית עשור למרד גטו ורשה, ובפולמוס הציבורי בנושא היוזמות והמחחרות בעת משפט קסטנר. כל הסוגיות הללו זוכות בספר לעיון מעמיק, המבוסס על פרוטוקולים משיבות הכנסת ומועצות המשנה שלה, על דיונים פנימיים של מפא"י, מפ"ם ו'השומר הצעיר', ועל עיתונות התקופה. שטאובר אינו מצטרף לגישה המונוליתית, הרואה בעמדותיו של ראש הממשלה דוד בן-גוריון את חזות הכל. לצדו של בן-גוריון, שראה במורדי הגטאות פרק במרטרולוגיה היהודית בגולה, הוא מציג את עמדותיהם של אישים אחרים במפא"י, כגון דוד רמז, שראה בלחימה היהודית בשואה ערך מחנך לדורות, ופרופ' בן-ציון דינור, שר החינוך השלישי של מדינת ישראל שהשפיע רבות על גישתו החינוכית של בן-גוריון, שטבע את הצירוף 'שואה וגבורה' והכניסו ללקסיקון הציבורי.

שטאובר מסיים חטיבה זו בוויכוח המעיד על כבדת הדרך הארוכה שעשה השיח הציבורי בנושא השואה מראשית שנות החמישים ועד לסיומו של העשור: הדיון שהתקיים בכנסת בסוף שנות החמישים על שמו של יום הוויכוח הלאומי לשואה. בשנת 1959 עלתה לדיון השאלה אם יום זה ייקרא 'יום המרד', 'יום השואה', 'יום הגבורה', או צירוף של שמות אלה. שטאובר פוסע עם הקורא צעד אחר צעד בנפתולי הדיונים הפרלמנטריים של התקופה, עד להחלטה הסופית על קביעת שמו של היום: 'יום הוויכוח לשואה ולגבורה'. שם זה היה מבוסס על תפיסתו של דינור, שראה בצירוף המילים 'שואה וגבורה' מושג כללי, אשר ניתן לפרשו באופן רחב ולכלול במסגרתו מאפיינים שונים של המאבק היהודי בתקופת השואה. שטאובר מנסה לראות בתחום ההנצחה נדבך בחינוך הציבורי הבלתי פורמלי במדינת ישראל, ועל כן קושר החלטה זו לאחת המטרות המרכזיות שהציב שר החינוך דאז, זלמן ארן, בתוכניתו להעמקת התודעה היהודית – חינוך תחושת האמפתיה של הנוער כלפי העמידה היהודית בגולה. בכך הוא מעיד על אחת המגמות המלוות את הספר כולו: הניסיון להצביע על קורי העכביש הדקים – אך החזקים – שחיברו את חלקיה השונים של העשייה הציבורית בארץ בשנות החמישים. החטיבה השנייה של הספר עוסקת בהנצחה הממלכתית והתנועתית של השואה והגבורה באותן שנים. הפרקים הראשונים עוסקים בהקמתו של מוסד יד ושם, בדיונים הראשונים על מבנה אתר ההנצחה, ובשאלת פעילותו של יד ושם כמוסד לחקר השואה. פרק נפרד הוקדש לתוכניות המחקר ולפרסומים של הרשות הממלכתית לשואה ולגבורה – שמו הרשמי של המוסד – ולשאלת פרסומם של ראשוני היומנים וספרי הוויכוח של הניצולים. דיון אחר יוחד להוצאת המונוגרפיות הראשונות ביד ושם ולפרסום מאמרי מחקר ראשוניים על ידי מוסד זה. פרקים נוספים בחטיבה זו מוקדשים לפעילות ההנצחה של בית לוחמי הגטאות ושל חוגי השומר הצעיר בתקופה הנדונה ולמקומם של נושאי ההתנגנות והמרד בפרסומי בית לוחמי הגטאות. בין הפרסומים הנסקרים נציין שורה של קבצים וספרים ספק מחקריים ספק אידיאולוגיים, אשר שימשו את חוקרי השואה הראשונים, כגון 'ידיעות בית לוחמי הגטאות', 'ספר מלחמות הגטאות', 'ספר השומר הצעיר' ו'ספר מלחמות הפרטיזנים'. שלא כמו בחטיבה הראשונה בספר, השמה דגש רב יותר על הנרטיב, בחטיבה זו באה לידי ביטוי יכולתו הניתוחית-ההשוואתית של המחבר, בהעמידו אלה מול אלה גישות הנצחה ופרסום שונות של גורמים ממלכתיים ותנועתיים שונים, כגון יד-ושם, חוגי השומר הצעיר ואנשי בית לוחמי הגטאות. בחטיבה זו, לצד התייעוד הארכיוני, עושה שטאובר שימוש מבוקר בראיונות שגבה מאישי מפתח במוסדות שבהם דן, אישים שהיו שותפים בקביעת מדיניות ההנצחה והפרסום של אותם מוסדות.

שטאובר בחר לעסוק, כאמור, בשורה ארוכה של סוגיות הקורעות אשנב לאופיה של החברה הישראלית בשנות החמישים, להבנת חששותיה וצרכיה של ההנהגה הפוליטית (כגון התלבטותו של דוד בן-גוריון בדבר היחס למרד הגטאות), ולמאבקי הכוח שהתנהלו בין גורמים שונים בתוכה: פעילי מפלגות, הרבנות הראשית, אנשי רוח והמערכת המשפטית. בין הפולמוסים ששטאובר מאיר בולטים המאבק החריף המכונה 'בין שתי הדרכים' – האם דרכם של אנשי היודנט או פעילי המחתרת היתה הדרך ההולמת בתקופה השואה, והוויכוח על האופי והדרכים להנצחת השואה ביד ושם, שכבר הזכרתי. מאחר שלא אוכל לדון בפירוט בכל פרקי הספר, ברצוני להתמקד בשתי סוגיות השופכות אור על העימות בין השואה ובין דימויה בחברה הישראלית בשנות החמישים. הסוגיה הראשונה, העולה כבר בפתח הספר, עוסקת במאמצים לקבוע יום זיכרון לשואה, שהחלו עם תום המלחמה ונמשכו עד שנת 1951. שטאובר סוקר בתחילת הדיון את המאמצים הראשונים שנעשו כדי לקבוע יום זיכרון, עוד בוורשה באפריל 1945, חודשים ספורים לאחר השחרור. כבר אז, כמו בשנים שלאחר מכן, נקבע 19 באפריל, יום תחילת המרד בגטו ורשה, ליום זיכרון מקומי, תוך שימת דגש על נושא הלחימה היהודית מול השלטון הנאצי. גם בארץ נערכו באותה שנה עצרות עם וטקסי זיכרון ביום זה, אף שההחלטה לקבוע את התאריך כיום זיכרון רשמי לא נתקבלה במוסדות הלאומיים. ואולם, לא היה זה התאריך היחיד שהוצע כיום להנצחת השואה. במקביל לקביעת 19 באפריל כ'יום גבורה', הציעו חברי ועד ההנהלה של יד ושם (שעדיין היה בגדר 'גוף בהקמה'), עוד בשנת 1946, לקיים את טקסי הזיכרון לנרצחים בתשעה באב, מועד מסורתי לאבל בעם ישראל. בשלב זה עדיין שלטה התפיסה שיש להפריד בין הנצחת הגבורה להנצחת ההשמדה, ששולבו לימים בתאריך אחד. בהמשך מביא שטאובר את ההצעות השונות שהועלו בדבר מועדי זיכרון, ובהם, למשל, כ' בסיוון, התאריך המסורתי שבו הונצחו קורבנות פרעות ת"ח-ת"ט.

האם היה בשלב זה עימות בין שני מחנות, זה שצידד בעד קביעת יום זיכרון בעל משמעות דתית לקורבנות השואה, וזה שביקש לקבוע אך ורק יום זיכרון 'חילוני', ללא קשר למסורת האבל עתיקת היום, כדי להנציח את ההתנגדות המזוינת? מתוך עיון מדויק במקורות מגלה שטאובר שמה שמקובל לתאר כדיכטומיה לא היה בתחילה אלא השלמה. על פי דינוי הכנסת וחומר ארכיוני הנוגע לפעילותה של הרבנות הראשית, שטאובר טוען שאין להציג את עמדתה של הרבנות הראשית מאותן שנים, להנציח את קורבנות השואה בעשרה בטבת, כהתנגדות לקביעתו של 'יום המרד' ב-19 באפריל. אדרבה, הצעתה של הרבנות הראשית לקבוע את 'יום הקדיש הכללי' ב' בטבת עלתה בקנה אחד עם הגישה שהפרידה בין 'יום הקורבנות' ל'יום הגבורה', וראתה בהם שני חלקים של אירוע אחד. הרבנות הראשית לא ביקשה לגמד את מקומן של הלחימה ושל הגבורה הפיסית, אלא לקבוע את יום הנצחת הקורבנות בתוך מעגל הזיכרון היהודי הקיים ולקשור אותו לחורבן הבית, בדיק כפי שהציעו חברי ועד יד ושם שנים ספורות קודם לכן, כשדיברו על תשעה באב כיום מתאים להנצחת השואה. ואולם כוונות לחדד ומציאות לחדד. בהתחשב באופיה הפלגני של החברה הישראלית הצעירה, נוצר מצב שבו אימצו חוגי 'הציונות הדתית' – המזרחי והפועל המזרחי – את התאריך שקבעה הרבנות הראשית, ואילו השמאל הציוני – מפ"ם ואנשי 'השומר הצעיר' – ציין בטקסים ובאסיפות עם את 19 באפריל. הדברים הוחזרו בשנת 1950, עם העלאת הצעתה של מפ"ם, שהכנסת תקבע את יום פרוץ המרד ליום זיכרון לאומי. צעד זה היה הגורם העיקרי להעלאת מועד יום הזיכרון הלאומי לאירועי השואה על סדר יומה של הכנסת. וגם בוויכוח זה, למרות שתי התפיסות המנוגדות לכאורה, נוצר

לבסוף מצב של השלמה, עם קביעת יום כ"ז בניסן לא כיום הגבורה' בלבד, אלא כתאריך שבו מעלים את זכר הלוחמים והקורבנות כאחד: 'יום השואה ומרד הגטאות'.

שלא כמו סוגיה זו, העוסקת בראשית שנות החמישים, הסוגיה השנייה שברצוני לעסוק בה – מדיניות המינויים והפרסומים של יד ושם – קשורה בסיום התקופה הנדונה. במשך שנים נהגו לטעון, כי במהלך שנות החמישים היתה הרשות הממלכתית לשואה ולגבורה גוף חתרני מבחינת הגישות לשואה באותם ימים. הגדילו לעשות כותבים בעלי מגמה פוסט־ציונית, שביקשו להראות כי קברניטי החינוך הממלכתי של אותו דור – דוד בן־גוריון ובן־ציון דינור – ניסו לעצב את כלל החברה הישראלית בצלמו ובדמותו של עולמם האידיאולוגי. ואולם, גם כאן, באמצעות ניתוח אישי של חברי הנהלת יד ושם בשנות החמישים, שטאובר מגלה כי פני הדברים לא היו בדיוק כך.

באמצע שנות החמישים, משהתעורר הצורך במנהל ראשי ליד ושם, לא פנה דינור לאחד ההיסטוריונים הישראלים אנשי מפא"י או לאיש ממסד ותיק, אלא הזמין אדם חיצוני ליטול על עצמו את התפקיד. אין מדובר באיש מחתרת ממזרח אירופה, אף לא בנציג דור הקשישים, אלא ביהודי הולנדי שהיה אז באמצע שנות הארבעים לחייו – יוסף מלקמן. בזמן המלחמה הוא היה אסיר בברגן בלזן ואיבד בשואה את רוב בני משפחתו. לאחר המלחמה הוא היה פעיל מרכזי במסגרות חינוך ותרבות שונות של התנועה הציונית ושל הסוכנות היהודית בהולנד, והיה מיווד עם אנשי ציבור ורוח בארץ. דינור לא הכיר את מלקמן אישית, אבל התרשם רבות מעבודת הדוקטור שלו. הוא החליט שמלקמן מתאים לתפקיד, הן מבחינה מדעית הן מבחינה אישית, וביקש ממנו לעלות ארצה. איש נמרץ זה, שלא הסכים להיפרד מהקטנוע שלו כאמצעי תחבורה אף שהוסבר לו שלא יאה למנכ"ל יד ושם להגיע לעבודה בכלי רכב מעין זה, היה רחוק מאוד מדמות העסקן המפא"יניקי שדינור היה אמור להציג לתפקיד זה לפי התפיסה הביקורתית. מינויו של מלקמן, שהפריך את הטענה כי הנהלת יד ושם מצרה במזיד את צעדיהם של ניצולים שזכו במשרות במוסד, נתן דחיפה לחקר שואת יהודי מערב אירופה ומנע את ההתמקדות הבלעדית בגורלם של יהודי מזרח אירופה בכלל ושל יהדות פולין בפרט. המינויים ביד ושם רומזים על סוגיה נוספת שבה התנגשו השואה ודימויה בחברה הישראלית – מדיניות הפרסום של יד ושם בשנות החמישים. אחד הביטויים התרופיים להתנגשות זו היתה פרשה הקשורה באחד הספרים המנומנטליים שנכתבו על השואה, ספרו עב הכרס של ההיסטוריון ראול הילברג, השמדתם של יהודי אירופה.² בשנת 1957, בתיווכו של ההיסטוריון היהודי פיליפ פרידמן, הועלתה ההצעה שיד ושם ישתתף בפרסום מחקרו של הילברג. ואולם, לאחר שמלקמן וחברי ההנהלה עיינו בכתב היד של הספר, ובעבודת הדוקטור שעליה התבסס, הם החליטו לסגת מההסכמה העקרונית שניתנה חודשים ספורים קודם לכן, להוציא לאור את הספר יחד עם הוצאה אוניברסיטאית בארצות הברית. הסיבה לכך היתה כפולה: הילברג נשען בעיקר על תיעוד גרמני, ולא עשה שימוש במקורות בעברית וביידיש, שפות שבהן לא שלט; והגישה שהציג כלפי תגובת היהודים ומנהיגיהם להשמדה, תגובה של שיתוף פעולה עם הנאצים שהוא כינה 'כניעה אוטומטית'. הילברג קיבל את הסירוב בהפתעה גמורה. הוא חשב שמסקנותיו דווקא ימצאו חן בעיני ראשי המוסד! זאת ועוד, מעין בתכתובת סביב אותה סוגיה עולה, כי למרות מה שנחשב בדיעבד בעיני לא מעט היסטוריונים כניסיון ממסדי גורף לפאר אך ורק את הלחימה היהודית נגד הנאצים, שיקוליה של הנהלת יד ושם בשנות החמישים

היו אקדמיים הרבה יותר. הם נבעו בין היתר מן הרצון להתמקד בגורל היהודי תחת השלטון הנאצי בכללותו, במידה רבה יותר מאשר המקום שהקדיש לו הילברג. נראה אפוא שהמציאות שמאחורי מדיניות הפרסומים של יד ושם בשנות החמישים היתה מורכבת יותר מן ההסברים האידיאולוגיים שנתנו לה היסטוריונים ואנשי רוח רבים שנים לאחר מכן.

ספרו של שטאובר ראוי לשבחים מכמה בחינות. ראשית, בגלל פריסתו הכרונולוגית. אף שבשנים האחרונות ראו אור מספר מחקרים על הבטים ספציפיים של היחס לשואה ולניצוליה בחברה הישראלית, לא נעשה ניסיון לבחון את הנושא לרוחב, דהיינו לנתח את הגישה הציבורית הכללית לשואה ולניצוליה על פני כל העשור הראשון למדינה.³ שנית, בגלל הרחבת הזירה המפלגתית. שלא כמו רוב המחקרים על היחס של 'החברה הישראלית' לתופעות שונות בשנות החמישים, ואף לאחר מכן, אין מחקרו של שטאובר לוקה בפרטיקולריות התנועתית הצר. בצד העיסוק במפא"י ובשמאל הישראלי, הוא בחן הבטים שונים של תגובת הימין ואף של הציבור הדתי והחרדי לסוגיות הנדונות. הדברים אמורים בייחוד לגבי השימוש שעשה בעיתונות התקופה, אך גם בניתוח העמדות השונות של פוליטיקאים ושל עסקנים מפלגתיים בוויכוחים שבהם התמקד. שלישית, בגלל הגיוון של המקורות שבהם השתמש ובגלל אופיו האקדמי המובהק של הספר. שטאובר משתמש במקורות רבים ובכלים מגוונים כבסיס לבחינת הסוגיות שבספר, ואינו מתפתה להעדיף ניסוחים סנסציוניים ו'תגליות' שערורייתיות על פני מחקר מעמיק ואחראי.⁴ אמנם, תיעוד חדש עתיד לשפוך אור שונה על מסקנותיו במספר סוגיות, כגון בעניין הסיבות לקמת 'מרתף השואה' בהר ציון,⁵ ואף יהיו בוודאי מי שיתנגדו לשימוש שלו במונח 'לקח' השואה. ואולם, אין זה פוגע בטיבו או גורע מחשיבותו של המחקר שלפנינו.

בעצם כתיבתו של ספר זה עשה שטאובר שירות לכל אלה העוסקים בתולדות מדינת ישראל, הן מבחינה מחקרית הן בהוראה. הסוגיות המופיעות בספר אמנם מוכרות לאנשים אלה כספחים למחקריהם, אלא שעד עכשיו לא עמד לרשותם של אנשי המחקר ושל המורים ספר שיתעד אותן בצורה ברורה ומסודרת, מתוך התבססות על מגוון רחב של מקורות ומחקרים. בעקבות ההתעניינות המחקרית הגוברת ב'עשור השני' למדינת ישראל,⁶ ניתן לקוות שהוא ימשיך את המחקר ויבחן כיצד התגבשו אותן עמדות ב'מחשבה הציבורית' ביחס לשואה – כלשונה של כותרת המשנה של הספר – בשנות השישים, כאשר החברה הצעירה הבשילה והגיעה לבגרות, תוך כדי התמודדות עם האתגרים שניצבו בפניה.

ג'ודי באומל

3 ראו לדוגמה: ח' יבלונקה, אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל 1948–1952, ירושלים 1994; י. ויץ, האיש שנרצח פעמיים: חייו משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר, ירושלים 1995; ג' ברזל, עד כלות ומנגד: המפגש בין מנהיגי מרד הגטאות לבין החברה הישראלית, ירושלים 1998.

4 כפי שנטען, לדוגמה, לגבי ספרו של ת' שגב, המילין השביעי: הישראלים והשואה, ירושלים 1991.
5 בעניין זה מסיק מולי ברוג מסקנות אחרות, בעקבות הגישה שניתנה לו לארכיון הפרטי של מקים 'מרתף השואה', מסקנות אלה אמורות לראות אור בעתיד במסגרת מחקרו של ברוג על תולדות מוסד יד ושם.

6 צ' צמרת וח' יבלונקה (עורכים), עשור שני תשי"ח–תשכ"ח, ירושלים 2000; ח' יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, תל-אביב–ירושלים 2001.